

LITERATUURBULLETIN

Inhoud

Ontvangen/ 230

Recensies/ 231

Peter Leusink

Brummel, D.(2008). Het seksuele systeem/ 231

Greta Bolle

Levenkron, S., & Levenkron, A. (2008). Stolen tomorrows: understanding and treating women's childhood sexual abuse/ 232

Hanneke Felten

Ermers, R. (2007). Eer en eerwraak. Definitie en analyse/ 232

Griet De Cuyper

Wallien, M.S.C. (2008). Gender dysphoria in children. Causes and consequences/ 234

Paul Vennix

Gelder, P. van (2008). Transgenders en prostitutie. Een Haagse nachttocht/ 235

René Kropman

Seftel, A.D. (Ed.) (2007). Sexual medicine. State of the art/ 237

Marianne Emmelkamp-Keizer

Hertlein, K.M., Weeks, G.R., & Gambescia, N. (Eds.) (2009). Systemic sex therapy/ 237

Jos Vroege

Waal, F. de (1982/2007). Chimpanzee politics. Power and sex among apes (25th anniversary edition).

Waal, F. de (2005). Our inner ape. The best and worst of human nature/ 239

Peter Dankmeijer

Buijs, L., Duyvendak, J.W., & Hekma, G. (2009). Als ze maar van me afblijven.

Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam/ 240

Sexuologische tijdschriften/ 243

Ontvangen

Dittrich, B. (2009). *Elke liefde telt. Voor gelijke rechten de wereld rond*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 176 pag., € 17,95.

Kimmel, M. (2007). *The sexual self*. Nashville: Vanderbilt, 298 pag., € 24,50.

Parker, R., & Aggleton, P. (Eds.) (2007). *Culture, society and sexuality. A reader*. [2nd edition]. New York: Routledge, 490 pag., US\$ 43,95.

Seksuologische Tijdschriften/

Recensies

Brummel, D.(2008). **Het seksuele systeem**. Den Haag: NVSH, 126 pag., € 18,50.

De eind 2008 overleden auteur van het boek was voorzitter van de NVSH en redacteur van de nieuwsbrief Sekstant die bij zijn overlijden voor het laatst verscheen. Het boek kan dan ook niet los gezien worden van zijn visie op de seksuele hervorming in Nederland en met het boek lijkt hij (al dan niet bewust) zijn testament achter te hebben willen laten. Met nogal wat pretenties: de achterflap belooft een “Copernicaanse wending voor een seksuologie die wetenschap wil zijn”.

In het eerste hoofdstuk wordt uitgelegd wat met het seksuele systeem wordt bedoeld. Het verwijst noch naar alleen het geslachtsverschil noch naar een al dan niet biopsychosociaal bepaalde structuur die seksueel reageren mogelijk maakt, maar naar een samenhangend geheel van geslachtsverschil, seksueel verlangen, voortplanting en gezin. Het seksuele systeem toont zich niet alleen in seks maar ook in onderwijs, media, kunst, sport, economie en politiek. De auteur beschouwt het seksuele systeem als een van de grote systemen, naast voeding en veiligheid, die ons persoonlijke en sociale leven vorm geven. In de achtereenvolgende hoofdstukken worden deze thema’s uitgewerkt: het geslachtsverschil, het seksueel verlangen, voortplanting en bevolking, zwangerschap en geboorte, het gezin, liefde, het huwelijk, religie, politiek, cultuur en de toekomst. Elk hoofdstuk heeft een omvang variërend van 9-12 pagina’s.

De kern van zijn betoog is dat de seksualiteit (gedrag, gevoelens, gedachten) niet zozeer resultante is van opvoeding, biologie en maatschappij, maar dat het seksuele systeem (breder dus dan alleen seksualiteit) in het middelpunt staat en de grondslag vormt van vele individuele, maatschappelijke en culturele verschijnselen. Religie, politieke keuzes, maatschappelijke instituties en regels zijn volgens de auteur afgeleiden van het seksuele systeem. Het geslachtsverschil, de biologische moeder/familie, de gevangen lust binnen een relatie, deze zijn volgens de auteur uiteindelijk allemaal verantwoordelijk voor ongerechtigheid en oorlog. Negatieve factoren zijn volgens hem daarbij de ongevraagde toegang die mannen tot vrouwen wensen, het feit dat lust teveel gekanaliseerd wordt, en de pedagogische afhankelijkheid van kinderen van hun biologische ouders. Naar zijn idee is er geen vrede en gerechtigheid mogelijk zonder seksuele hervorming. Deze hervorming gaat ver: genetische transformatie van de mens zodat deze geen voortplantingsorganen meer heeft (“de vrouw zal verlost zijn van de zwangerschap”), geboorte van mensen buiten het lichaam (“het kind zal verlost zijn van de willekeur waardoor het nu op de wereld komt”), en opvoeding door een geselecteerde verscheidenheid aan mensen (“de biologische moeder kan bijna nooit een onbepakt zorgfiguur zijn omdat ze zelf een angstige hechtingsband met het kind heeft en zij het kind ook gehoorzaamheid aan bestaende

sociale en culturele regels moet leren”). Hier doen zich de ideeën van de Nieuw-Malthusiaanse Bond voelen (de voorloper van de NVSH), gerelateerd aan eugenetica en aan bevolkingspolitiek, begin 1900 door Rutgers in Nederland van de hand gewezen waarbij hij de nadruk legde op het recht van de individuele keuze van de vrouw.

De motieven voor dit boek zijn volgens de auteur niet mals: het idee van een seksueel systeem kan als paradigma voor een wetenschappelijke seksuologie dienen en het kan een nieuwe fase van seksuele hervorming inleiden. Nu mag iedereen gerust een boek schrijven over zijn of haar ideeën, maar op grond van de beschreven motieven verwacht ik meer, veel meer dan de auteur waarmaakt.

Er worden allereerst geen referenties gegeven. De auteur vond het “ondoelmatig alle bronnen te noemen” en beveelt een lijst van dertig boeken als leessuggestie aan. Hierdoor houdt hij weliswaar de vrijheid om door te blijven spuien, maar is hij niet controleerbaar op zijn beweringen (“hechting ontwikkelt zich ná het eerste levensjaar”, “het spirituele vindt zijn bron in de lust”, “we weten dat het seksuele verlangen de mooiste vorm van liefde is”, “sinds de seksuele hervorming zijn mensen gelukkiger”).

Het boek bevat daarnaast ook enkele tegenstrijdige beweringen. Op pagina 93 wordt beweerd dat de aanwezigheid van culturele symbolen een enorme macht hebben in termen van dagelijkse vanzelfsprekendheid, maar op pagina 99 ziet hij de cultuur vaker als gevolg dan als oorzaak van menselijk gedrag. Op pagina 71 beweert hij dat bij de mens, “net als bij andere soorten, met name vogels, er sprake is van een monogame tendens”, terwijl hij op de volgende pagina beweert dat de oorspronkelijke polygamie bij de mens een praktijk is die “terug te voeren is op de sociaal-seksuele organisatie van aan ons verwante zoogdieren”. Op pagina 39 is “bij de mens het seksuele verlangen zozeer geëvolueerd dat het gedragsrepertoire altijd al de voortplantingsfunctie oversteeg”, maar op pagina 47 “is het een misvatting te denken dat seks en voortplanting losgekoppeld zijn”.

Hap snap worden zijn ideeën opportunistisch van niet controleerbare en tegenstrijdige feiten voorzien. Frequent gebruik van woorden als *universeel*, *oeroud*, *primair*, *natuurlijk*, *alle* en *veel* verhullen het ontbreken van wetenschappelijk onderbouwde argumenten. De toonzetting is defensief, als lezer voel je frustratie in plaats van oprechte, liefdevolle betrokkenheid. De probleemstelling wordt niet duidelijk en de probleemoplossing in de vorm van eugenetica vind ik verwerpelijk. Daarnaast geeft de auteur de lezer de indruk dat deze nogal naïef is en niet (genoeg) seksueel hervormd. Hij lijkt te zeggen: omdat jij nog denkt dat de aarde plat is hebben we aardig wat ellende. Ik heb een oplossing: de aarde is rond. Maar ook dat is nog maar het begin: als we het echt goed willen doen moeten we toe naar een aarde die vierkant is. Terwijl zijn gedachten aardige suggesties bevatten, laat de uitwerking verbetering zien en de volle overtuiging het beter te weten. Met ook ridicule uitsmijters: “Ook sport en spel zijn te beschouwen als een culturele uitdrukking van het seksuele systeem. De meest populaire sport in de wereld, voetballen, is bijvoorbeeld

beeld een representatie van de voortplanting. Een aantal zaadcellen (mannen) is er op gericht een bevruchting (doelpunt) tot stand te brengen”. Op Marktplaats.nl staat het boek dan ook te koop aangeboden: in de rubriek Humor!

Tot slot: de beloofde Copernicaanse wending van het paradigma wordt nergens goed uitgewerkt. Er wordt (terecht) geconstateerd dat de seksuologie een leentje-buurwetenschap is, maar alternatieven worden niet aangedragen, noch suggesties gegeven voor onderzoek, noch nieuwe, onderbouwde feiten gegeven. Een paradigmaverschuiving vindt alleen maar plaats als waarnemingen niet meer in bestaande modellen passen. De auteur doet het omgekeerde: hij heeft suggesties voor een nieuw model en hoopt dat we met zijn allen anders gaan kijken. Hij heeft teveel naar Johan Cruijff geluisterd: je gaat het pas zien als je het door hebt. Maar voetballen heeft toch echt niets met seks te maken.

Peter Leusink, arts

Levenkron, S., & Levenkron, A. (2008). **Stolen tomorrows: understanding and treating women's childhood sexual abuse**. New York: Norton, 287 pag., € 20,99.

Het overkomt me niet vaak dat ik na lectuur van een boek met het gevoel zit: hier heb ik nu niks uit bijgeleerd. Ditmaal was dit het geval. Of, laat ons eerlijk blijven, toch niet helemaal... één begrip zal me bijblijven: ‘the forever-factor’, met name de cognitie en perceptie die overlevers van seksueel misbruik heel sterk hebben: ‘dit tekent mij voor de rest van mijn leven’. Hiermee is meteen de toon van deze bespreking gezet. De achterflap creëert nochtans heel wat verwachtingen: “... the most practical, down to earth, thoughtful, and sensitive book written on the subject of women's sexual abuse. It's a must-read for therapists who have patients with sexual abuse experiences in their history.” Een zwaar overroepen commentaar. Ik wil niet gezegd hebben dat dit boek geen merites heeft. Het is helder gestructureerd en leest bovendien supervlot. Het taalgebruik is eenvoudig gehouden.

In een beknopt eerste deel wordt uiteengezet hoe kinderen seksueel geweld overleven. Deel twee - een volle honderd pagina's - bestaat uit cliëntverhalen die dit illustreren. Aan de hand van het levensverhaal van 19 vrouwen (geen enkele man!) worden verschillende facetten van de impact van seksueel misbruik toegelicht. Ik ergerde me hier zo nu en dan aan de vele herhalingen en overlappingsen. In het derde deel hebben de auteurs deze gevolgen geclusterd onder een aantal topics: de relatie van de overlever met haar lichaam, automutilatie, eetstoornissen, gevolgen op lichamelijk, seksueel en sociaal vlak. Slechts het laatste gedeelte van het boek - een 80-tal pagina's - gaat expliciet in op wat er op therapeutisch vlak mogelijk is. Het boek sluit af met een beperkte bibliografie voor survivors en een lijst van aanbevolen websites aangaande seksueel misbruik.

Dit is geen boek voor hulpverleners, maar voor misbruikte cliënten die het Engels machtig zijn. Voor hen zal de her-

kenbaarheid ongetwijfeld vaak heel groot zijn, en biedt het boek een hoopvol perspectief dat de impact van een aantal gevolgen toch gemilderd kan worden: therapie werkt.

Steven Levenkron verschijnt in het boek als een erg geëngageerd therapeut die veel investeert in zijn meestal jarenlang durende therapieën. Het is een man met veel ervaring met de materie. Een krachtige, directieve therapeut die er niet voor terugdeinst om het hele gezin samen te roepen en dader en slachtoffer met elkaar te confronteren. Een erg begrijpende man ook; zijn cliënten kunnen onder alle omstandigheden appèl op hem doen, zo lijkt het wel, ook telefonisch. Hoe vermijdt deze man in godsnaam een burn-out?

Helaas is het geen boek geworden waar ervaren hulpverleners veel inspiratie uit kunnen putten voor hun eigen werk. Het boek is wetenschappelijk erg zwak onderbouwd. Nergens expliciteert Levenkron het hulpverleningsmodel dat hij hanteert. Hij legt heel sterk de nadruk op de interpersoonlijke relatie, als correctie op de misbruikrelatie die de behandelde vrouw in haar leven heeft gekend. De verschillende therapeutische stromingen lijken bij hem van ondergeschikt belang. Hij hanteert zowel begrippen ontleend aan de psychoanalyse (hij werkt met overdracht en tegenoverdracht), uit de systeemtheorie, uit de existentiële psychotherapie. Een zeldzame keer geeft hij een duidelijk voorbeeld van een therapeutische interventie, bijvoorbeeld op pagina 231, waar hij concreet maakt hoe hij een dissociatief patroon doorbreekt. Vaak wordt de psychotherapie gecombineerd met een medicamenteuze aanpak.

Enkel voor wie als beginnend seksuoloog nog niet met deze thematiek vertrouwd is kan ‘Stolen tomorrows’ een vlot lezende, eerste kennismaking betekenen. Nadien kan ik hen het ‘Handboek psychotherapie na seksueel misbruik’ van Nicolai (2003) warm aanbevelen.

Greta Bolle, arts

Literatuur

Nicolai, N. (Red.) (2003). *Handboek psychotherapie na seksueel misbruik*. Utrecht: De Tijdstroom.

Ermers, R. (2007). **Eer en eerwraak. Definitie en analyse**. Amsterdam: Bulaaq, 270 pag., € 29,50.

Voor de meeste mensen is eerwraak een bekend begrip. De kranten hebben er vol van gestaan. Maar wat is het nu precies? Wat is de achtergrond ervan? Het boek van Rob Ermers, ‘Eer en eerwraak, definitie en analyse’, biedt duidelijkheid. Ermers gaat in op het begrip eer, het familiesysteem dat erbij hoort en het geweld dat hier uit voort kan komen, waaronder eerwraak.

In culturen waarin de nadruk ligt op het individu, zoals de Nederlandse, is het volgens Ermers belangrijk dat individuen een gevoel van eigenwaarde hebben. Deze eigenwaarde moet van binnenuit komen. Wanneer je als individu een te laag gevoel van eigenwaarde hebt, staan er hulpverleners klaar om je te helpen dat te verbeteren. In de cultu-

ren die Ermers beschrijft staat niet de eigenwaarde maar de eer centraal. Eer is niet afhankelijk van de eigen gevoelens van het individu, maar van het oordeel van de sociale omgeving. Die bepaalt of je eer hebt en of je nog volwaardig lid mag zijn van de sociale omgeving.

Deze eeropvatting bestaat in culturen die uitgaan van een hiërarchisch familiesysteem. In dit familie systeem kent ieder zijn/haar plaats op basis van leeftijd (ouderen hebben meer te zeggen dan jongeren) en sekse (mannen hebben meer te zeggen dan vrouwen). Deze culturen noemt Ermers eerculturen. Ze komen voor in het Midden Oosten, Pakistan, Afghanistan, Noord Afrika en Turkije, met de kanttekening dat deze culturen onderling sterk verschillen. Als in deze culturen de eer wordt geschonden, dan moet daarop een reactie volgen om de eer te herstellen. Ermers maakt met heldere voorbeelden, zoals de kopstoot van voetballer Zidane tijdens de WK finalewedstrijd in 2006, duidelijk dat niet reageren geen optie is in eerculturen.

Ermers beschrijft de verschillende facetten van eer. Hij besteedt vooral aandacht aan de *zedelijke familie-eer*. De zedelijke familie-eer wordt geschonden wanneer de sociale omgeving een meisje of vrouw als ‘onkuis’ beschouwt. Dit kan bijvoorbeeld zijn omdat zij ongehuwd zwanger is, openlijk verkering heeft of een gesprek aanknoopt met een onbekende man. De zedelijke familie-eer stelt niet alleen eisen aan gedrag en houding van vrouwen, zo laat Ermers zien, maar ook aan die van mannen: van hen wordt verwacht dat zij de zedelijke familie-eer beschermen door hun ongetrouwde vrouwelijke familieleden of echtgenotes nauwlettend in de gaten te houden. Mannen behoren verder zedelijk fatsoen te tonen naar eervolle vrouwen. Naar oneervolle, ‘onkuis’ vrouwen hoeft dat niet: met hen kan hij juist seksuele ervaring op doen. Verder moet hij voorkomen dat een andere man hem penetreert. Als dat gebeurt, is hij net als een vrouw door het sperma ‘bevekt’. Hij is dan een ‘eerloze’ en in seksueel opzicht geen ‘man’ meer.

Wanneer de zedelijke familie-eer is geschonden of dreigt te worden geschonden zal de familie reageren door maatregelen te nemen. Deze maatregelen kunnen zowel de mannelijke als de vrouwelijke eerschender treffen. Ermers omschrijft nauwkeurig welk geweld te verwachten valt in welke situatie.

Ermers’ boek is een aanrader, vooral voor professionals werkzaam in de hulpverlening of als onderzoeker die zelf niet opgegroeid zijn in eerculturen. Voor hen kan het boek een echte ‘eyeopener’ zijn. Het boek confronteert de lezer uit niet-eerculturen met de eigen vanzelfsprekendheden over eigenwaarde, individualiteit, sekseverhoudingen en geweld. Het boek laat vervolgens zien dat in eerculturen een andere manier van denken bestaat en geeft de lezer de mogelijkheid om zich hierin in te leven. Tegelijk biedt het handvatten om eergelateerd geweld in een vroeg stadium te signaleren en te voorkomen.

Geen kritische noot dan bij het boek Ermers? Ja, toch wel. Bij MOVISIE komen wij vaak in contact met jonge mensen van wie de ouders gemigreerd zijn uit gebieden met een eercultuur. Hun opvattingen over eer lopen vaker niet dan wel parallel met de beschrijving van eer die Ermers

geeft. Migratie of vlucht naar westerse landen waar familie-eer nauwelijks meer een rol speelt en het individu meer voorop staat, heeft zijn invloed op de traditionele waarden en normen vanuit het herkomstland. Dit geldt vooral voor de tweede en daaropvolgende generaties. Er ontstaan mixen van opvattingen over en belevingen van eer, respect, familie en dergelijke. Ermers beschrijft eer zoals deze vooral nog voorkomt in de landen van herkomst. Het lijkt erop dat hij te weinig rekening houdt met de invloed van het migratieproces op migranten en vluchtelingen en de specifieke dilemma’s waar zij en hun (klein)kinderen voor gesteld worden.

In het onderzoek ‘Eergelateerd geweld in Nederland: Onderzoek naar de beleving en aanpak van eergelateerd geweld’ (Brenninkmeijer et al., 2009) komen deze verschillen goed naar voren. Voor dit onderzoek is met zo’n 120 leden van de Turkse, Turks-Koerdische, Marokkaanse en Hindoestaanse gemeenschappen in Nederland gesproken in zowel individuele als groepsgesprekken. De onderzoekers zagen vier verschillende soorten opvattingen over eer.

1. *‘Geweld omwille van de eer is soms een noodzakelijk kwaad’*

Er is een groep respondenten die de opvatting over eer huldigt zoals Ermers beschrijft in zijn boek. Deze respondenten vinden de traditionele opvatting over eer een groot goed. Fysiek geweld wordt geëxcuseerd, het slachtoffer heeft het zelf gedaan of veroorzaakt (“ze was ook wel erg stom bezig”).

2. *‘Eer is goed, maar geweld mag geen kans krijgen’*

Deze respondenten gaan ook uit van de eeropvatting zoals Ermers die heeft omschreven, maar wijzen geweld af om een eerschending te voorkomen of de eer te zuiveren.

3. *‘Het eerbegrip is aan revisie toe’*

Deze respondenten gaan nog een stapje verder: ze keuren niet alleen geweld af omwille van de eer, ze vinden het “beknotten en beperken” van vrouwen en kinderen in hun vrijheid omwille van de eer ook verkeerd. De onderzoekers van het VU rapport stellen het als volgt: “het idee dat je eer hebt of niet hebt, wat (...) aangaande eer in het algemeen [wordt verwoord] door Rob Ermers (2007), is hen vreemd” (Brenninkmeijer et al., 2009). De onderzoekers zien deze opvatting vooral bij respondenten die zelf “enige of zelfs veel ‘eerstrijd’ hebben geleverd in hun eigen leven”.

4. *‘Het hele traditionele eerbegrip moet op de schop’*

Deze groep vindt dat “het oude eerbegrip op de schop moet” (Brenninkmeijer et al., 2009). Zij hebben helemaal geen affiniteit (meer) met het eerbegrip zoals Ermers dat omschrijft. Ze gaan uit van een meer persoonlijke opvatting van eer waarin integriteit een grote rol speelt.

Uit dit onderzoek komt naar voren wat wij vanuit MOVISIE al langer vermoedden: eer is een dynamisch begrip. De opvatting over eer die Ermers beschrijft komt zeker voor, maar daarnaast zijn er ook steeds meer vrouwen en mannen afkomstig uit eerculturen die het traditionele eerbegrip, al dan niet openlijk, en in meer of mindere mate bijstellen, aanpassen of wijzingen.

In onderzoek en projecten bij MOVISIE herkennen we in de jonge vrouwen en mannen met een migranten- of vluchtelingenachtergrond vooral de derde groep die de VU omschrijft. Deze groep gaat ervan uit dat “het eerbegrip aan revisie toe is”. Veel jongeren leveren thuis, in meer of mindere mate een “eerstrijd” zoals Brenninkmeijer het noemt. Deze strijd wordt vaak niet openlijk gevoerd. Op allerlei creatieve en innovatieve wijzen proberen jonge mensen meer zeggenschap te verkrijgen over beslissingen rondom relaties en huwelijk, zonder daarbij meningen en opvattingen van hun familie helemaal buiten beschouwing laten. Zij balanceren daarbij vaak op het randje van wat geoorloofd is volgens de familie of de gemeenschap, en dus eervol is. Ook in andere onderzoeken die in Nederland zijn gedaan komt dit aan de orde (zie onder andere Sterckx en Bouw, 2005).

Daarbij is niet alles wat het lijkt: zo geven veel jonge vrouwen en mannen aan dat zij voorstander zijn van maagd blijven tot het huwelijk. Zij motiveren deze wens niet op basis van familie-eer maar, zoals ook de onderzoekers van de VU aangeven, eerder vanuit hun eigen religieuze overtuigingen. Deze jonge vrouwen en mannen benadrukken de eigenheid en individualiteit van deze religieuze overtuigingen. Ook stellen zij steeds vaker de dubbele moraal die eigen is aan de traditionele eeropvatting (zoals door Ermers omschreven) ter discussie.

Dat neemt niet weg dat deze jonge mensen vaak sterk beïnvloed zijn door de opvattingen over eer van hun familie; soms meer dan zij wellicht zelf onder ogen willen zien. Duidelijk is echter wel dat jonge vrouwen en mannen van de tweede of derde generatie kennis hebben gemaakt met verschillende opvattingen over eer via bijvoorbeeld vrienden, schoolboeken, klasgenoten en media. Voorzichtig combineren zij individuele opvattingen over eigenwaarde, waarin het eigen oordeel het belangrijkste is, met de traditionele opvattingen over eer, waarin de opvattingen vanuit de familie het belangrijkste zijn. Het traditionele idee van *zedelijke familie-eer*, met *de* daarbij horende de kuisheid van vrouwen en beschermende rol van mannen, wordt stukje bij beetje aangepast. Op deze manier construeren zij stap voor stap een herziene opvatting over eer.

Het herzien van de opvatting over eer gaat echter niet zonder slag of stoot. Veel jonge vrouwen en mannen komen door hun veranderende opvattingen in conflict met hun omgeving. De familie houdt vast aan het traditionele eerbegrip terwijl de zoon of dochter zich in de beperkingen die daarbij horen niet meer kan vinden. Terwijl de jonge generatie emancipeert, proberen vooral oudere familieleden de teugels juist strakker aan te trekken (Van der Zee, 2006). Soms proberen zij met geweld, met moord als extreem uiterste (eerwraak), de jongere generatie weer onder controle te krijgen. Eergerelateerd geweld is dus niet alleen een cultureel fenomeen, zoals Ermers het in zijn boek omschrijft, maar vaak ook te beschouwen als een *generatieconflict*. Jongeren ontwikkelen nieuwe opvattingen en leefstijlen, die tot een conflict leiden met de oudere generatie.

Het is een gemis dat de generatie jonge mensen die zoekt naar een nieuwe invulling van eer niet prominent aan bod

komt in het boek van Ermers. Zijn traditionele opvattingen over eer lijken onveranderbaar en statisch. Daarmee gaat Ermers voorbij aan de subtiele maar wezenlijke verschuivingen die zich op dit moment in Nederland voltrekken. Dat is een gemiste kans, omdat deze veranderingen een belangrijke oorzaak zijn van conflicten en dilemma's maar ook van mogelijkheden.

Hanneke Felten, onderzoeker en trainer

Met dank aan Luc Brants en Hilde Bakker

Literatuur

- Brenninkmeijer, N., Geerse, G., & Roggeband, C. (2009). *Eergerelateerd geweld in Nederland. Onderzoek naar de beleving en aanpak van eer-gerelateerd geweld*. Amsterdam: Vrije Universiteit van Amsterdam.
- Sterckx, L., & Bouw, C. (2005). *Liefde op maat. Partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Zee, R. van der (2006). *Eerwraak in Nederland*. Antwerpen: Houtenkiet.

Wallien, M.S.C. (2008). **Gender dysphoria in children. Causes and consequences**. Wageningen: Ponsen & Looijen, 215 pag., [Academisch Proefschrift].

In professionele milieus is het onderwerp ‘genderidentiteitsstoornissen (GIS) bij kinderen’ een hot topic. “Wat is de etiologie van GIS? Hoe wordt de diagnose van GIS bij kinderen en adolescenten gesteld? Hoe evolueert GIS na de kindertijd? Wie zijn de kinderen met GIS? Hebben ze nog andere psychische problemen? Hoe worden kinderen en adolescenten met GIS best behandeld? Wanneer worden ze behandeld?...” Dit zijn, pakweg, de voornaamste vragen die worden gesteld over dit onderwerp. Niemand weet exact de antwoorden op al deze vragen. Maar alle wetenschappelijke onderzoek betreffende dit onderwerp die deze vragen zijdelings kunnen benaderen zijn welkom. Dit boek ‘Gender dysphoria in children’ probeert vanuit wetenschappelijk standpunt het probleem van GIS zo breed mogelijk te onderzoeken en is het proefschrift van Madeleine Wallien die vorig jaar doctoreerde bij Prof. Dr. Peggy Cohen-Kettenis, baanbrekerster in Nederland voor de behandeling van GIS-kinderen en ‘worldwide’ gekend als expert op dit domein.

Madeleine Wallien probeert in haar proefschrift acht onderzoeksvragen te beantwoorden geconcentreerd rondom vier themata.

Het eerste thema dat wordt aangesneden is: “hoe meet men de genderdysforie bij een kind?”. Het betreft twee studies waarin de psychometrische kwaliteiten worden onderzocht van enerzijds het genderidentiteitsinterview voor kinderen, ontwikkeld door Prof. Ken Zucker uit Toronto, anderzijds de gestandaardiseerde oudervragenlijst, de ‘Genderidentiteitsvragenlijst voor Kinderen’, door dezelfde onderzoeker ontwikkeld in Toronto. De validiteit van deze twee

Ik was zelf het meest geïnteresseerd in wat er van de transgender prostituees na sluiting van de tippelzone terecht was gekomen. Hoewel dit een belangrijke doelstelling van het onderzoek was, kon deze vraag om verschillende redenen niet worden beantwoord: 1. Voor transgender prostituees waren in tegenstelling tot voor drugverslaafde prostituees op de Waldorpstraat geen slaapopvangplaatsen beschikbaar. Het vertrouwen van transgender prostituees in SHOP is hierdoor ondermijnd. 2. Het sluiten van de tippelzone heeft tevens hun vertrouwen in de gemeente Den Haag geschaad. 3. De transgender prostituees kregen tot aan de sluiting van de tippelzone in Den Haag weinig specifieke aandacht bij SHOP en werden hierdoor niet zichtbaar als specifieke groep. In de opeenvolgende jaarverslagen van SHOP wordt niets vermeld over transgenders. Ook was er niets bekend over hun eventuele hulpvragen en hun leefsituatie. Dit maakte het moeilijk deze groep wederom in beeld te krijgen. Daarnaast werd het hierdoor niet mogelijk na te gaan in hoeverre er door de sluiting veranderingen zijn opgetreden in hulpvragen en leefsituatie. 4. Van slechts zestien transgenders die op de tippelzone werken waren namen en telefoonnummers bij SHOP beschikbaar. Een deel van deze transgenders was echter na sluiting van de tippelzone uit het zicht verdwenen. 5. Voor het onderzoek was slechts vijf maanden in deeltijd beschikbaar. In deze korte periode was het niet mogelijk het vertrouwen van deze transgenders in SHOP en de gemeente Den Haag te (her)winnen en goede betrekkingen met de doelgroep aan te knopen.

In het kader van het onderzoek zijn, voor een belangrijk deel via internet, 59 transgender prostituees in de regio Den Haag geteld. Onduidelijk is hoeveel van hen op de tippelzone op de Waldorpstraat hadden gewerkt. Door het sterke wantrouwen onder de transgender prostituees naar SHOP en de gemeente Den Haag was het uiteindelijk slechts mogelijk met elf transgenders een gesprek te voeren. Niet bekend is hoeveel van hen van de Waldorpstraat afkomstig waren. De informatie uit deze gesprekken is zeker niet generaliseerbaar naar transgender prostituees in het algemeen en transgender prostituees die op de Waldorpstraat hadden gewerkt in het bijzonder. Daarnaast zijn nog gesprekken gevoerd met insiders van het transgender prostitutiecircuit en met deskundigen en hulpverleners in de Randstad, die in hun werk met transgenders te maken hadden.

De informatie die het onderzoek wat betreft de hulpvragen van transgenders uiteindelijk heeft opgeleverd voegt weinig toe aan wat er al uit ander onderzoek bekend was. Het onderzoek levert bovendien nauwelijks informatie op over de werk- en leefomstandigheden van transgender prostituees. De belangrijkste conclusie van het onderzoek is in feite dat het heel moeilijk is om contact met de transgender prostituees te krijgen en dat deze transgenders geen vertrouwen hebben in SHOP en in de gemeente Den Haag. Dit betreffen echter geen problemen van transgenders, maar van de gemeente Den Haag en van SHOP.

Door te informeren naar behoeften, wensen en hulpvragen van transgenders komen veel problemen van transgenders natuurlijk niet naar boven, omdat deze niet als behoefte, wens of hulpvraag door transgenders worden geformuleerd. Het onderzoek gaat hierdoor voorbij aan relevante problemen die bijvoorbeeld in Vennix et al. (2000) wel aan de orde kwamen. Ik denk daarbij aan: 1. Het kwijt zijn van hun basisgevoel voor veiligheid als gevolg van traumatische ervaringen in het land van herkomst, 2. Onbehandelde psychische problemen vanwege traumatische ervaringen in het land van herkomst, acculturatiestress, marginalisatie, genderdysforie en het prostitutiewerk, 3. Depressieve gevoelens als gevolg van psychische problemen en de uitzichtloosheid van het bestaan kunnen ertoe leiden dat men onverschillig staat tegenover aidsrisico's, 4. De aidsrisico's onder transgender prostituees zijn aanzienlijk, onder andere door klanten met veel wisselende seksuele contacten, die op anale seks uit zijn; uit financiële nood kan men geld accepteren voor seks zonder condoom, 5. De prostitutie is voor deze transgenders vaak een overlevingsstrategie, omdat er vanwege de illegaliteit en gebrekkige kennis van het Nederlands geen alternatief is (Van Gelder wijst er naar aanleiding van zijn behoefte-inventarisatie overigens wel op dat een deel van de transgenders lessen Nederlands wil). Dit betekent dat het in feite om gedwongen prostitutie gaat.

Het onderzoek geeft enige aanbevelingen aan de gemeente Den Haag om de transgenders zichtbaar te maken, hun vertrouwen te winnen en transgenderspecifieke zorg en hulpverlening te kunnen bieden. Er moet echter meer komen dan Haags transgender beleid. Een belangrijke vraag die het onderzoek bijvoorbeeld oproept, is hoe het de transgender prostituees uit Amsterdam en Rotterdam zijn vergaan, nadat ook daar de tippelzones waarop zij werkzaam waren werden gesloten. De positie van vooral transgender prostituees zonder verblijfsvergunning was in Nederland al uitermate schrijnend voordat tippelzones werden gesloten. Ik vrees dat ook in Amsterdam en Rotterdam hun positie daarna verder is gemarginaliseerd. Van belang is dat er ook landelijk en Europees beleid van de grond komt. Illegale transgenders in Nederland en Europa leiden een noodlottig (hun ongeluk is vrijwel onafwendbaar) bestaan en verkeren in omstandigheden die strijdig zijn met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (zie Vennix et al., 2000). Een maatschappelijke en internationale orde, die de Rechten van de Mens voor transgenders garandeert, ontbreekt. Naast een verblijfsstatus voor transgenders van buiten de EU, waar al lang geleden voor werd gepleit (zie bijvoorbeeld Van de Reijt, 1995), is het nodig transgender vluchtelingen eindelijk een maatschappelijk perspectief te bieden. Ook moet hen dezelfde rechten als anderen worden geboden om voor een eventuele geslachtsaanpassing in aanmerking te komen. Doordat zij evenwel een geslachtsaanpassing zelf moeten betalen, biedt prostitutie de enige mogelijkheid om dit op den duur te financieren. Samenwerking met organisaties die zich met de Rechten van de Mens

bezighouden, zoals bijvoorbeeld *Stichting Vluchteling*, *Human Rights Watch*, *Amnesty International*, *ACCEPT*, de *International Gay and Lesbian Human Rights Commission* en de *International Lesbian and Gay Association*¹ is noodzakelijk om transgender vluchtelingen uit het slop te halen. Deze organisaties kunnen ertoe bijdragen dat het transgender vluchtelingenvraagstuk in Nederland en binnen de EU op de politieke agenda komt. Ook de NVVS zou zich hiervoor overigens kunnen inzetten.

‘Transgenders en prostitutie’ is op de eerste plaats voor de gemeenteraad van Den Haag bestemd. Wat dat betreft is het goed dat Paul van Gelder in een afzonderlijk hoofdstuk algemene basisinformatie over transgenders aandraagt. Een verdienste van het boek is dat het laat zien dat door het gevoerde beleid de gemeente Den Haag en SHOP het contact met de transgender prostituees heeft verloren. Nieuwe inzichten in de positie van transgenders heeft het onderzoek niet opgeleverd. Paul van Gelder valt wat dat betreft overigens weinig te verwijten. Voor een dergelijk onderzoek is het vertrouwen van de doelgroep onontbeerlijk en veel meer tijd nodig dan vijf maanden in deeltijd.

Naar aanleiding van het onderzoek probeert Paul van Gelder, als medewerker van SHOP, alsnog het persoonlijke contact met de transgender prostituees in de regio aan te gaan om te luisteren naar hun problemen, wensen en ideeën. Hiervoor heeft de gemeente Den Haag nu geld beschikbaar gesteld. Dat er meer tijd dan vijf maanden nodig is heeft men nu kennelijk ook ingezien. Naar aanleiding van dit ‘vervolgonderzoek’ wil de gemeente Den Haag alsnog de juiste hulp kunnen bieden. Ik wacht zonder al te veel vertrouwen gespannen af. Er is meer nodig dan gemeentelijke inspanningen om deze transgenders uit het moeras te trekken. Een universele aanpak is noodzakelijk om het tij te keren. Het boek heeft mij aangegrepen, omdat het de fataliteit van deze transgender prostituees bevestigt.

Paul Vennix, psycholoog

Literatuur

Reijt, F.A. van der (1995). *Standpunt Nederlands Gendercentrum met betrekking tot toelating van buitenlanders met problemen op het gebied van genderdysforie*. T & T – 25, Jubileumcongres. Amsterdam, VU-ziekenhuis, 4 februari 1995.

Vennix, P., Mens, L. van, Horn, F. ten, Lavina, D., & Hof, M. van ‘t (2000). *Klanten van transgenders. HIV- preventie, seksueel gedrag en seksuele kenmerken van klanten van Transgenders op de tippelzones van Amsterdam en Rotterdam*. Utrecht: NISSO.

Seftel, A.D. (Ed.) (2007). **Sexual medicine. State of the art**, Urologic Clinics of North America, 34, 4.

‘Sexual Medicine. State of the Art’ is een speciale uitgave van de ‘Urologic Clinics of North America’, een gezaghebbend Amerikaans tijdschrift dat vier keer per jaar uitkomt. Hier betreft het Volume 34, no. 4, november 2007. Het uitkomen van dit speciale nummer moet ook gezien worden als een erkenning van het subspecialisme ‘sexual medicine’ in de urologie. Onderwerpen zijn onder meer: behandeling van ED met PDE-5 inhibitoren, behandeling van hypogonadisme en van ejaculatio praecox, rehabilitatie van de penis na radicale prostatectomie, het inbrengen van een penisprothese, behandeling van priapisme, behandeling van de ziekte van Peyronie en nog een aantal kleinere onderwerpen, zoals genterapie bij ED, depressie en ED en 10 pagina’s over vrouwelijke seksuele problematiek.

In november 1995 werd een speciale uitgave van dit tijdschrift gewijd aan ‘Impotence’. L. Levine en A. Melman zijn de enige twee auteurs die in beide nummers hebben bijgedragen. De andere auteurs zijn allen nieuw, waaronder ‘onze’ Marcel Waldinger met een mooi en bondig overzicht over premature ejaculatie. Net als in 1995 ligt de nadruk in 2007 sterk op de medische zijde van ‘sexual medicine’. Het is een wat te beperkt overzicht van dat wat ‘sexual medicine’ allemaal inhoudt of in kan houden. Seksuologische en psychologische onderwerpen komen te spaarzaam aan bod. In plaats van het hoofdstuk genterapie bij ED had een hoofdstuk over sekstherapie bij ED en andere seksuele problematiek niet misstaan. Maar kennelijk wilde samensteller Seftel zich voornamelijk beperken tot het medische aspect. Voor degene die zich wil verdiepen in de specialisatie ‘sexual medicine’, biedt het boek een goede opstap naar meer uitgebreide literatuur en studie. De hoofdstukken over de centraal aangrijpende mechanismen bij de behandeling van ED, en de hoofdstukken over ED en depressie bevatten voor mij veel nuttige informatie.

De seksuoloog zal dit boek in het algemeen waarschijnlijk als erg technisch ervaren. Het kan de seksuoloog wel op weg helpen in dit onderdeel van ‘sexual medicine’.

René Kropman, uroloog

Hertlein, K.M., Weeks, G.R., & Gambescia, N. (Eds.) (2009). **Systemic sex therapy**. New York: Routledge, 423 pag., € 34,95.

Als relatietherapeut en seksuoloog ben ik geïnteresseerd in de brug tussen die twee vakken en was ik benieuwd naar het boek van Hertlein en collega’s, in het bijzonder omdat ik er vanuit ging dat dit boek expliciet zou ingaan op ‘therapie’. Want ‘ons’ Nederlandse boek ‘Seksuologie’ onder redactie van Luk Gijs e.a. (2004) is een prachtig boek, maar geen echt therapieboek en wat de redactie in het boek al opmerkt: “er staat geen hoofdstuk in over de problemen met seksualiteit in relaties”. Hertlein c.s. is al sinds 1987 bezig

¹ De beginselen betreffende de toepassing van het internationaal recht inzake mensenrechten met betrekking tot seksuele geaardheid en genderidentiteit zijn vastgelegd in de ‘Yogyakarta-beginselen’. Zie hiervoor onder meer: http://www.transman.nl/downloads/yogyakarta_beginselen.pdf.

met schrijven en opleiden in relatie- en sekstherapie en de integratie daarvan. Maar voor zover ik weet zijn hun artikelen en boeken niet of nauwelijks in onze opleidingen seksuologie aan de orde. Dat is jammer, want de meeste sekstherapieën worden gedaan binnen de dynamiek van een relatie. Een goed begrip van alle voetangels en klemmen die zich daarin kunnen voordoen en goede handvatten om daarover na te denken en te handelen, zijn broodnodig. De grote vraag bij dit nieuwe boek was dan ook of het die handvatten geeft. Het antwoord daarop is een volmondig JA. Het is een belangrijk boek en de aanschafprijs meer dan waard. Vooral voor die seksuologen die de relatie waarbinnen de seksuele problemen zich voordoen van belang vinden, zich nog eens willen verdiepen in opvattingen daarover en willen profiteren van praktische handreikingen bij de interventies.

Hertlein e.a. baseren hun integratieve paradigma op drie pijlers en dit zijn ook de ankerpunten bij het doen van intake, diagnostiek en therapie. Gedragstherapeutische interventies integreren zij van harte in hun benadering. De pijlers waarop zij hun theorie baseren zijn Sternbergs driehoekstheorie van de liefde (Sternberg, 1986), de intersysteem benadering en de theorie van interactie (Strong & Claiborn, 1982).

Sternbergs driehoekstheorie van de liefde gaat uit van drie basiselementen: 1. engagement/toewijding (het cognitieve element van de liefde, de vastberadenheid waarmee een stel bij elkaar wil blijven), 2. intimiteit (het niveau van de nabijheid dat de partners voelen, vertrouwen, wederzijds respect, de band die ieder van de partners beschrijft die ze met de ander hebben), en 3. passie (affectie, verlangen, seksuele aantrekkingskracht). Deze pijler is in de integratieve benadering van Hertlein e.a. van belang omdat het in hun therapievorm gaat om de integratie van intimiteit, toewijding en passie. Naar hun idee wordt er door seksuologen te veel naar de passiecomponent gekeken en te weinig naar de andere twee elementen. Daarnaast beschikken in hun ogen seksuologen vaak niet over concepten voor de 'relatiekant'. Tegelijk verwijten zij niet-seksuoloog-relatietherapeuten dat zij de passiecomponent verwaarlozen.

Vanuit de intersysteem benadering wordt bij intake en diagnostiek van het paar bij beide partners gekeken naar vijf niveaus: 1. het individueel, biologisch medisch niveau, 2. het individueel psychologisch niveau (persoonlijkheid, psychopathologie, intelligentie, temperament, attitudes, waarden, etc.), 3. de echtpaardyade (conflictoplossing, communicatie, niveau van intimiteit, angst voor intimiteit, het samenspel dat collusie heet, etc.), 4. de familie van oorsprong (waaronder ook de leergeschiedenis met betrekking tot seksualiteit), en 5. het maatschappelijk niveau (cultuur, geschiedenis, religie etc.). In dit model komt het biopsychosociale paradigma tot uiting, maar wel met extra nadruk op aspecten van de paarrelatie.

De theorie van interactie van Strong & Claiborn postuleert dat er intrapsychische en interactionele componenten werken in relaties. De intrapsychische componenten in dit model zijn interpretatie, definitie en voorspelling. Interpre-

tatie gaat over de betekenis die elke partner aan een klacht, gedrag of gebeurtenis geeft, met definitie wordt de mate waarin elke partner het eigen aandeel in de problematiek kan zien aangegeven en voorspelling staat voor de mate waarin elke partner de neiging heeft om het gedrag van de ander te voorspellen (iemand die je al langer kent, die denk je zo goed te kennen dat het overbodig wordt echt te kijken of te luisteren). De interactionele componenten zijn: congruentie, wederzijdse afhankelijkheid en de strategie van attributies. Onder congruentie verstaan zij de mate waarin een stel het eens of oneens is over de definitie van de klacht of andere belangrijke gebeurtenissen in hun relatie. Wederzijdse afhankelijkheid zien zij als de mate waarin partners op elkaar durven leunen, en er op vertrouwen dat de ander aan zijn of haar behoeftes tegemoet zal komen. Onder de strategie van attributies verstaan zij de manier waarop partners betekenis geven aan een gebeurtenis. Daarbij kan een lineaire strategie van oorzaak en gevolg gehanteerd worden, (bijvoorbeeld: "ze maakt me kwaad") of een circulaire strategie, waarin de partners ook de impact van eigen gedrag op de ander zien.

Het zijn mijns inziens vooral de componenten uit de interactietheorie van Strong & Claiborn die een echte systemische uitbreiding zijn van het repertoire van de seksuoloog. Volgens Hertlein e.a. zijn deze drie pijlers noodzakelijk en voldoende omdat ze aandacht besteden aan emoties, cognities en gedrag van stellen. En er is op deze manier aandacht voor seksualiteit en andere paarthema's. De drie pijlers samen vormen een samenhangend paradigma en worden in het boek eerst theoretisch uitgewerkt om in de hoofdstukken die daarop volgen de voorkomende seksuele problemen (die opgenomen zijn in de DSM-IV) vanuit dit perspectief uitgebreid te behandelen. Dit geeft een duidelijk beeld van het hanteren van de integratieve aanpak van Hertlein e.a. en biedt bij nauwkeurig lezen van de therapieverslagen veel inspiratie voor de sekstherapeut. Ook wordt duidelijk dat de verschillende auteurs hun eigen nadruk leggen in de therapie en dat het dus niet een keurslijf is, maar wel een duidelijk steunsysteem.

Na de hoofdstukken over de meest voorkomende seksuele problemen, worden in de laatste 140 bladzijden een keur van op dit moment belangrijke thema's behandeld vanuit deze visie, zoals seksverslaving, ontrouw, seksuele farmacologie, een systemische benadering van sensate focus en oplossingsgerichte korte therapie bij seksproblemen. Vooral de systemische benadering van sensate focus is een interessant hoofdstuk. Volgens Weeks en Gambescia – de auteurs van dit hoofdstuk – zijn er wel negen functies van deze zo bekende oefeningen. Ze breken een lans voor het niet te snel introduceren ervan, ook niet als diagnosticum, een hier in Nederland toch wel aanvaarde interventie. Dat diagnoseaspect is in deze systeembenadering ook niet nodig omdat in het onderzoek volgens de drie pijlers al veel duidelijk is geworden over het niveau van commitment en de angst voor intimiteit van het stel. De drie redacteuren sluiten het boek af met een overzicht over het vak van sekstherapeut anno nu en een toekomstvisie.

Marianne Emmelkamp-Keizer, psycholoog

Literatuur

Gijs, L., Gianotten, W., Vanwesenbeeck, I., & Weijnen, Ph. (Red.) (2004). *Seksuologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
 Sternberg, R.J. (1986). A triangular theory of love. *Psychological Review*, 93, 119-135.
 Strong, S.R., & Claiborn, C.D. (1982). *Change through interaction. Social psychological processes of counseling and psychotherapy*. New York: Wiley.

Waal, F. de (1982/2007). **Chimpanzee politics. Power and sex among apes** (25th anniversary edition). Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 235 pag., € 24.99.
 Waal, F. de (2005). **Our inner ape. The best and worst of human nature**. London: Granta Books. 272 pag., £ 17.99.

Eind vorig jaar bezocht ik het ‘Bwindi Impenetrable National Park’ en het ‘Kibale National Park’ in (zuid)west Oeganda. Daar verbleef ik een uur bij een groep Gorilla’s en een uur bij een groep Chimpansees die gewend zijn aan de nabijheid van mensen. Die bezoeken hebben op mij veel indruk gemaakt. Het verblijf temidden van de Gorilla’s was van een grote sereniteit. Bij de ontmoeting met de Chimpansees was de rust echter ver te zoeken. In tegenstelling tot de Gorilla’s, die soms nieuwsgierig naderbij kwamen, bleven de Chimpansees keurig op de voorgeschreven afstand (7 meter) - van belang om de overdracht van ziekten van mens op mens te voorkomen. Hun luide kreten en snelle verplaatsingen (over de grond en door de bomen) en het imponeergedrag van een van de mannetjes (roffelen op een boomstam, met alle haren overeind, op twee benen) vond ik echter behoorlijk intimiderend.

De mensapen hebben mij sindsdien niet meer losgelaten. Ik las de ‘25th anniversary edition’ van ‘Chimpanzee politiek’ - het boek waarmee de Nederlandse primatoloog Frans de Waal wereldberoemd is geworden. Ik bezocht de Chimpanseekolonie in Burgers’ Zoo die in De Waals boek centraal staat en waarvan een aantal individuen nog altijd in leven is. En ik zag Bert Haanstra’s film ‘Chimps onder elkaar’ - in 1984 opgenomen bij diezelfde Arnhemse Chimpanseekolonie. Daarnaast las ik De Waals in 2005 verschenen boek over mensen: ‘Our inner ape. The best and worst of human nature’.

In de epiloog van ‘Chimpanzee politiek’, geschreven voor de ‘25th anniversary edition’, staat De Waal stil bij een dramatische gebeurtenis die in 1980 in de Arnhemse Chimpanseekolonie plaatsvond: 10 weken nadat hij opnieuw aan de macht was gekomen, werd het toenmalige alfamannetje (Luit) in het nachtverblijf door twee van zijn rivalen (Jeroen en Nikkie) zo toetgetakeld - behalve vingers en tenen, verloor hij ook beide testikels - dat hij de volgende dag op de operatietafel overleed. Luit had de positie van alfamannetje vier jaar daarvoor overgenomen van Jeroen - het oudste mannetje in de kolonie. Op zijn beurt werd hij echter al snel aan de kant geschoven door Nikkie -

een nog jong mannetje. Nikkie kon dat alleen met steun van Jeroen. Daar stonden echter wel bepaalde voorrechten tegenover: behalve Nikkie mocht ook Jeroen paren met vrouwtjes die ‘in oestrus’ waren. Toen hem die voorrechten werden ontnomen, trok Jeroen zijn steun aan Nikkie in en was het Luit die andermaal de macht greep. Het herstel, 10 weken later, van de coalitie tussen Jeroen en Nikkie leidde vervolgens tot bovengenoemde, dramatische gebeurtenis.

De moord op Luit - zijn favoriete mannetje - werd door De Waal in de eerste versie van ‘Chimpanzee politiek’ niet beschreven. Voor de buitenwereld werd, zo heb ik begrepen, deze dramatische gebeurtenis aanvankelijk ook geheim gehouden: medewerkers van Burgers’ Zoo kregen een spreekverbod. In de epiloog bij de ‘25th anniversary edition’ schrijft De Waal dat hij er destijds voor koos om deze gebeurtenis buiten beschouwing te laten om zijn boek niet in mineur te laten eindigen. Emotioneel was hij bovendien nog niet klaar voor een analyse van deze schokkende gebeurtenis. Hij bewaarde dit verhaal voor zijn tweede boek ‘Peacemaking among primates’ - in het Nederland verschenen onder de titel ‘Verzoening’ (De Waal, 1988). Behalve De Waal en collega’s hadden ook anderen moeite om de agressieve kanten van ‘hun’ Chimpansees publiekelijk te maken: toen in de jaren 1970 duidelijk werd dat Chimpansees in groepen jagen op andere apen, en bij patrouilles langs de grenzen van hun territorium soortgenoten uit aangrenzende territoria doden en hun slachtoffers daarbij soms opeten, gingen er stemmen op om deze gegevens niet te publiceren. Behalve (mens)apen blijken ook mensenbaby’s soms ten prooi te vallen aan Chimpansees. In Oeganda zou dit, aldus De Waal, zelfs epidemische vormen hebben aangenomen. Zonder wapens zijn hun verwanten in zo’n geval weerloos: ook volwassen mensen worden soms gedood door Chimpansees. Binnen de eigen groep is, behalve van agressie tussen mannetjes, ook sprake van agressie tussen mannetjes en vrouwtjes: in het ‘Kibale National Park’ blijken sommige Chimpanseemannetjes stokken niet alleen te gebruiken om zich mee te verdedigen tegen predatoren (bijvoorbeeld: luipaarden), maar ook om onwillige vrouwtjes mee te slaan en vervolgens seks met hen te hebben.

Door de ontdekking van zijn donkere kanten veranderde het beeld van de Chimpansees van een ‘nobeles wilde’ - die alleen of in kleine groepjes van wisselende samenstelling door het oerwoud trekt - in dat van de ‘killer ape’. Voor aanhangers van de theorie dat wij mensen in essentie gewelddadige en amorele wezens zijn, en dat dit slecht door een dun laagje beschaving aan het oog wordt onttrokken, werd de Chimpansees - genetisch onze naaste verwante - daarmee het ideale model. Kijk naar de Chimpansees en je ziet wat voor monsters wij in feite zijn. Dat was de boodschap.

De Waal is het met deze boodschap hartgrondig oneens. Agressie komt, zo stelt hij, onder Chimpansees veel minder vaak voor dan de aanhangers van deze theorie suggereren: het duurde niet voor niets decennia voordat deze donkere kanten van de Chimpansees door wetenschappers werden ontdekt. Binnen de eigen groep bestaan bovendien krachtige middelen om die agressie te beteugelen. Soms falen die

middelen echter. De avond voordat Luit door Nikkie en Jeroen zo werd toegetakeld dat hij de volgende dag overleed, waren deze drie mannetjes door de oppassers met geen mogelijkheid te scheiden. Vandaar dat zij in hetzelfde nachtverblijf verbleven. Toen Nikkie en Jeroen zich samen tegen hem keerden, kon Luit daaruit echter met geen mogelijkheid ontsnappen. De vrouwtjes uit de groep waren op dat moment bovendien niet in staat om tussen beiden te komen – iets wat zij anders zeker zouden hebben gedaan.

In dierentuinen zijn Chimpansees vrouwtjes overigens beter in staat om de handen ineem te slaan en zo een vuist te maken tegenover de mannetjes dan in het wild. Om voldoende voedsel te vergaren hoeven zij zich daar immers niet, zoals in het wild, in kleine groepjes te verspreiden over het territorium van de gemeenschap waarvan zij deel uitmaken. Bonobo's – de enige Afrikaanse mensapensoort die voorkomt in het oerwoud ten zuiden van de rivier de Kongo - foerageren in veel grotere groepen. Dat is mogelijk doordat zij in een rijker habitat leven en doordat hun dieet gevarieerder is: zij eten niet alleen voedsel dat elders met name wordt gegeten door Chimpansees (vruchten), maar ook voedsel dat daar met name wordt gegeten door Gorilla's (jonge bladeren en stengels) (Wrangham & Peterson, 1996). In de machtsstrijd met de mannetjes zijn Bonobo vrouwtjes buitengewoon succesvol geweest: zij hebben zich in de loop der tijd weten te ontwikkelen tot de dominante sekse.

Behalve door de dominantie van de vrouwtjes hebben Bonobo's – die tot 1929 nog niet van Chimpansees werden onderscheiden – binnen de homogemeenschap en onder seksuologen vooral populariteit verworven omdat zij veelvuldig seks met elkaar hebben. Dat geldt niet alleen voor mannetjes en vrouwtjes, maar ook voor mannetjes onderling en vrouwtjes onderling. En ook seks tussen volwassen en jonge apen is bij de Bonobo's niet taboe. Bonobo's doen dat vooral om onderlinge spanningen te reguleren – iets wat bij Chimpansees vooral gebeurt door elkaar te vlooiën (ook rivaliserende mannetjes, met name in tijden van spanning) en bij mensen door met elkaar over koetjes en kalfjes te praten. Van de jongen die daarbij worden verwekt, is door de mannetjes met geen mogelijkheid vast te stellen wie daarvan de vader is. Vandaar dat infanticide – een verschijnsel dat bij Gorilla's veelvuldig voorkomt – bij Bonobo's volledig afwezig is.

Een belangrijk verschil tussen Chimpansees en Bonobo's is ook dat de laatsten veel minder agressief zijn. Net als Chimpansees (en mensen) eten zij af en toe vlees. Zij maken echter geen jacht op andere apen en eten al helemaal geen soortgenoten. Ook voeren zij geen 'oorlog' met soortgenoten uit aangrenzende territoria. In de jaren 1980 werd in Kongo voor het eerst waargenomen hoe individuen uit verschillende Bonobo gemeenschappen, na elkaar eerst op heftige wijze te hebben achtervolgd, zich uiteindelijk op vreedzame wijze onder de leden van de andere gemeenschap begaven, en daarbij seks hadden en elkaar vlooiden. Deze ontdekking was minstens zo spectaculair als die van de agressie onder Chimpansees in de jaren 1970. Dat wij mensen van nature gewelddadig zijn, werd hierdoor name-

lijk heel wat minder vanzelfsprekend. Genetisch is de afstand tussen mensen en Bonobo's immers net zo klein als tussen mensen en Chimpansees. Behalve de 'agressieve' Chimpansees zijn ook de 'vredelievende' Bonobo's dus onze naaste verwanten.

Vanouds hebben wij mensen de neiging onze goede eigenschappen als 'menselijk' te betitelen en onze slechte eigenschappen toe te schrijven aan het 'beest' in ons. In 'our inner ape' laat De Waal zien dat dit ten onrechte is. De eigenschappen die wij als bij uitstek menselijk betitelen, zoals empathie, zijn ook aan te treffen bij (andere) mensapen. Zij maken onderdeel uit van onze gemeenschappelijke erfenis. De Waal laat dat zien aan de hand van vele, prachtige voorbeelden. Een van de mooiste voorbeelden is te vinden op pagina 2: "When a bonobo named Kuni saw a starling hit the glass of her enclosure at the Twycross Zoo in Great Britain, she went to comfort it. Picking up the stunned bird, Kuni gently set it on its feet. When it failed to move, she threw it a little, but the bird just fluttered. With the starling in hand, Kuni then climbed to the top of the tallest tree, wrapping her legs around the trunk so that she had both hands free to hold the bird. She carefully unfolded its wings and spread them wide, holding one wing between the fingers of each hand, before sending the bird like a little toy airplane out toward the barrier of her enclosure. But the bird fell short of freedom and landed on the bank of the moat. Kuni climbed down and stood watch over the starling for a long time, protecting it against a curious juvenile. By the end of the day, the recovered bird had flown off safely".

Jos Vroege, psycholoog

Literatuur

Waal, F. de (1988). *Verzoening. Vrede stichten onder apen en mensen*. Utrecht: Het Spectrum.

Wrangham, R., & Peterson, D. (1996). *Demonic males. Apes and the origins of human violence*. London: Bloomsbury.

Buijs, L., Duyvendak, J.W., & Hekma, G. (2009). **Als ze maar van me afblijven. Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam**. Amsterdam: Amsterdam University Press, 152 pag., € 22,50.

'Als ze maar van me afblijven' is een onderzoek dat in 2008 in opdracht van de gemeente Amsterdam werd gedaan door de Universiteit van Amsterdam. Het doel was zicht te krijgen op de profielen van daders van antihomoseksueel geweld.

Om het voorkomen van antihomoseksueel geweld in kaart te brengen, deden de onderzoekers een grondige verkenning en analyse van de cijfers. In 2007 werden 201 zaken geregistreerd waarvan 67 gevallen van fysiek geweld, 17 van beroving en 38 van serieuze bedreiging. Het antihomoseksuele geweld in Amsterdam is een ernstig en serieus probleem. In dezelfde periode dat het onderzoek uitkwam, publiceerde ook het Landelijk Expertise Centrum Dis-

zullen moeten leren dat zij beter de 'judoaanpak' in plaats van de 'karateaanpak' - zoals Kaldenbach (2004) dat noemt – kunnen hanteren. Het is onmogelijk de straatcultuur op te heffen, maar je kunt wel leren er beter mee om te gaan. In de preventieve sfeer zou er in jongerencentra en scholen gewerkt kunnen worden aan het nuanceren van de heteronormatieve machosfeer. Het is irreëel te verwachten dat men met preventieve maatregelen op korte termijn homofob gedrag kan stoppen. Maar er zijn wel een aantal mogelijkheden. Zo pleiten Hanneke Felten (2008) en Lauk Woltring (1995) voor het vergroten van zelfvertrouwen en de weerbaarheid tegen groepsgezag.

Als derde maatregel kan de gemeente het jongerenwerk ondersteunen bij het aan de orde stellen van disfunctioneel gendergedrag. Het is van belang dat dit gebeurt op een manier die bij de jongens aanslaat, want jongens komen op vrijwillige basis in de jongerencentra. Veel jongerenwerkers hebben overigens zelf dezelfde culturele achtergrond als de jongens en moeten wellicht eerst bewust gemaakt of bijgeschoold worden over hoe zij dat kunnen doen.

Als vierde maatregel kunnen gemeenten bijdragen aan de sociaal-emotionele veiligheid op scholen. Dit is een lange termijn traject, waaraan de gemeente alleen door overreding en samenwerking met schoolbesturen enige impact kan hebben. Losse lessenseries of voorlichtingen hebben geen enkel effect op de veiligheid op school. Effectief homofobie bestrijden op scholen kan daarom alleen als de school zelf besluit tot een geïntegreerde meerjarige aanpak, waarin homoseksualiteit, heteronormativiteit en machogedrag worden aanpakt in het bredere kader van prosociaal gedrag, burgerschap en veiligheid. De school moet daartoe een visie ontwikkelen, door middel van een werkgroep een draagvlak onder docenten en leerlingen creëren en vervolgens concrete activiteiten in de schoolomgeving, de lessen en in de leerlingenbegeleiding gaan invoeren. Deze activiteiten moeten op den duur een vast onderdeel van de schoolaanpak worden, anders blijft het bij incidentele gebeurtenissen of afhankelijk van enkele enthousiaste docenten. 'Empowerment, kenniscentrum seksuele diversiteit in het onderwijs', publiceerde hierover een handleiding voor directies, 'De roze draad in veiligheid op school' (Schouten & Dankmeijer, 2008). Om scholen zover te krijgen, is een meerjarige schoolbegeleiding nodig. Amsterdam heeft een dergelijke homospecifieke schoolbegeleiding overigens al sinds 2,5 jaar.

Op de korte termijn kunnen gemeenten wel enthousiasmerende externe ondersteuning inzetten. Daarvoor zijn wel enkele goede voorbeelden. Zo is er de interactieve theatergroep 'AanZ', die voorstellingen aan docenten en leerlingen biedt die leiden tot een reeks op de school toegesneden aanbevelingen voor verbeterde omgangsvormen of maatregelen. Het lessenprogramma 'Rots en water' is speciaal ontwikkeld om het machismo van jongens te nuanceren en wordt door steeds meer scholen gebruikt. Het nieuwe lessenprogramma 'Respect, 2give=2get' van 'Empowerment lifestyle services', een kenniscentrum op het vlak van seksuele diversiteit in het onderwijs, kan worden gedemonstreerd aan docenten in hun eigen klassen, waarna zij het

programma kunnen overnemen (Koppens et al., 2009). Het zou wijs zijn als andere, extern aangeboden incidentele activiteiten rond homo-emancipatie, zoals COC-voorlichting, ook meer rekening gaan houden met de bredere context van machismo, respect en omgangsvormen op school en het streven van scholen zelf om dit te verbeteren.

Peter Dankmeijer, Senior adviseur homo-emancipatie

Literatuur

- Boogaard, H. van den (1987). *Flikkers moeten we niet. Mannen als doelwit van antihomoseksueel geweld*. Amsterdam: SUA.
- Felten, H. (2008). *Als een homo op je valt... Acceptatie van homoseksualiteit onder Utrechtse (hetero)jongeren*. Utrecht: MOVISIE.
- Kaldenbach, H. (2004) *Respect! 99 tips voor het omgaan met jongeren in de straatcultuur*. Amsterdam: Prometheus.
- Koppers, B., Bijsterveldt, M., & Dankmeijer, P. (2009) *Respect, 2give=2get. Docentenhandleiding voor de behandeling van de thema's identiteit, discriminatie en homoseksualiteit in het vmbo. Speciaal voor jongeren die respect eisen maar nog niet altijd geven*. Amsterdam: Empowerment Lifestyle Services.
- LECD (2008). *Rapportage homofob geweld. Politiegegevens. Periode 1 januari - 1 juli 2008*. Apeldoorn: Politieacademie.
- Schouten, M., & Dankmeijer, P. (2008). *De roze draad in veiligheid op school. Seksuele diversiteit in een brede aanpak van omgangsvormen: een handreiking voor schoolleiders*. Amsterdam: Empowerment Lifestyle Services.
- Woltring, L. (1995). *Dat maak ik zelf wel uit!? Werken met jongens: ontwerp voor een sekse-specifieke pedagogiek*. Bussum: Coutinho.